

אילן פפה

"אנו קוראים לבני העם הערבי, תושבי מדינת ישראל, לשמור על שלום וליטול חלקם בבנין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה..."

מלְקָמוֹת וְלְמְדוּנוֹ אֶת אֶהְבַּת הַפְּרָטִים : צוֹרֵת מִפְתָּחוֹת בְּתִינּוּ,
וּלְמְדוּנוֹ לְסָרֵק בְּרִיטִי הַעֵינַיִם אֶת חֲשָׁתְנוּ, לְלַקֵּת טְפוֹף עַל פְּנֵי אֶדְמָתְנוּ,
לְקַדֵּשׁ אֶת שְׁעוֹת בֵּין הָעַרְבִים עַל עֲנָפֵי הָאֶזְדָּרְכֵת.
וְהַמְלָחְמוֹת אֵף וְלְמְדוּנוֹ לְרְאוֹת אֶת דְּמוּתוֹ שֶׁל אֵלֶּלָה בְּכֹל, וְלִשְׁאֵת
בְּעַל הָאֶגְדוֹת עַל מִנַּת לְגַרֵשׁ אֶת הַמְּפֻלָּצֵת מִסְפִּיר הָאֶלּוֹן.¹

עורכי יומניו של דוד בן גוריון – גרשון ריבלין ואלחנן אורן – הופתעו לגלות כי בין ה-1 באפריל ל-15 במאי 1948 התעלם מנהיג המדינה-בדרך מהצד הצבאי של אירועי הדמים. תחת זאת נראה כאילו עסוק היה הרבה יותר בפוליטיקה פנימית וכי טיפל באורח אינטנסיבי בשאלות ארגוניות, כמו הפיכתם של גופים שנוסדו בתפוצות למנגנונים ממלכתיים במדינת ישראל החדשה. יומניו אינם נותנים אפילו רמז לקטסטרופה קרבה ולבטח לא ל"שואה שנייה", עליה דווקא דיבר בנאומו הפומביים. בחוגים הפנימיים, מכל מקום, השתמש בן גוריון בלשון אחרת. בתחילת אפריל מנה בגאווה באוזני חבריו במזכירות מפא"י את שמות הכפרים הפלסטיניים שכבר נפלו לידי ה"הגנה" ושותפיה. בנאום ארוך הבהיר המנהיג כי ההצלחות הבאות של המאמץ הצבאי יתמקדו בשתי ערים: חיפה ויפו, "איים" בלב היישוב היהודי. אולם לא היו אלה איים, והביטוי "איים" מיזער מאוד את סביבתן. רכבות תושביהן חיו שם מוקפים בעשרות כפרים.

עד מהרה הפכו ה"איים" של בן גוריון לעיי חורבות. כאן, מהמקום הזה – של ידיעה ברורה על עדיפות הכוח הישראלי ועל חולשת הפלסטינים, ומצד שני טיפוח המיתוס של מעטים מול רבים, בכל דיון פומבי – מהמקום הזה צריך להיפתח כל תיאור של המלחמה. אחרי הכל, על התיאורים הללו צמחה ההכחשה של חורבן הפלסטינים, אותו המיטו כוחות הצבא של המדינה-בדרך ואחר כך צה"ל והמדינה. לא די לראות לרגע היסטורי

כדי להבין שכבר היו דברים מעולם. חשוב לזכור את העובדות, את הפרטים שאף פעם לא נתנו עליהם את הדעת, ואת הפער הגדול ביניהם לבין הסיפור שעליו גדלנו.

כל תיאור של החרבת פלסטין באביב של 1948 נתקל באתוס ישראלי מוכן, עמוס דימויי חורבן וחרדות מפני שואה שנייה, גרסה של יהודים מעטים מול המוני ערבים, שכולל כמובן את המטבע השחוק – "צבאות שבע מדינות ערב". רוב התיאורים הללו, בעיקר ביחס ל"גליית הערבי", לא רק שאין להם שום בסיס עובדתי, אלא שהם הוזמו משך שנים רבות, ואין אף היסטוריון רציני המתייחס ברצינות לסיפור פלישת הצבא המצרי למשל, ול"איומיו על תל אביב". הסכנות ותיאורי הגבורה זכו בדרך כלל לאנדרטאות היסטוריוגרפיות, כמו סיפורי הגבורה של קיבוצים בודדים – נירים, יד מרדכי, נגבה. כל אלה מכסים, במקרה הטוב, על מה שאירע עוד בטרם הגיעו הכוחות הערבים החלשים לשטחים שיועדו על פי החלטת החלוקה של האו"ם למדינה הערבית. חשוב לחבר את מה שאנחנו כבר יודעים – על הגירוש, על החרבת הכפרים, על ההווה המר של הפלסטינים, על האכזריות של צה"ל בכל מה שקשור לאוכלוסייה אזרחית ערבית בפלסטין, על ההכחדה האיטית של חברון, על ייבושה של ירושלים המזרחית, על ההרס של רצועת עזה, עם מה שברור היום: השאיפה הציונית לכוון מדינה יהודית בארץ, מאז ראשיתו של המנדט הבריטי, היתה שאיפה למדינה ליהודים בלבד. שום חזון אחר לא היה להנהגת היישוב. שום דימוי אחר של עתיד. שום מצע אחר. שטח המדינה האקסקלוסיבי שהנהגה הציונית הסכימה להסתפק בו השתנה תמיד בהתאם לצרכים ואילוצים – ב-1937, ב-1942, ב-1949, ב-1967 – אבל ככלל, ההנהגה היתה נחושה תמיד להגדיל את השטח, ונחישותה נטבעה כסיסמאות פוליטיות בוטות בעשורים האחרונים: "מקסימום שטח, מינימום ערבים" (שמעון פרס), או "אנחנו כאן – הם שם" (רחבעם זאבי, אהוד ברק). גם רכישת האדמות בתוך הכפרים, מסביב לכפרים, וגם ההכנות הצבאיות למקרה של עימות, כוונו לעקירת הפלסטינים משטחי המדינה היהודית שתקום. בהקשר הפוליטי הקיים, מול הגטו הגדול של עזה, גטו רעב ומופגז, מול המובלעות הפלסטיניות הזעירות בגדה המערבית, בין הכבישים ה"עוקפים", הגיע הזמן ללמוד לקרוא אחרת גם את סיפור העבר. הבה נתעכב על פרטים שקוראי עברית לא הורגלו בהם, ונניח לרגע ל"תמונת היער", אחרת יקהה עוד יותר מבטנו ההיסטורי, ונבהה במספרים חסרי פשר ומשמעות: באפריל 1948, ערב הקמת המדינה היהודית החדשה, ולפני שצבאות ערב נכנסו לשטחיה, הרסו כוחותיה ה"לא סדירים" של המדינה בדרך את ערי פלסטין. למעלה מ-150,000 פלסטינים גורשו כבר אז מבתיהם בערים, ואליהם התווספו בקיץ

של אותה שנה עוד כ-70,000 מתושבי לוד ורמלה. יחד עם הערים הללו נהרסו – כבר בשלב הזה של המלחמה, אביב 1948 – הכפרים מסביב לערים הללו. החזון של ה"טיהור", חזון הערים היהודיות הטהורות, היה אבן פינה במדיניות שהנהיג דוד בן גוריון יחד עם הממסד הצבאי שלו, ואף שב-1967 נראה כי גורלה של ירושלים המזרחית יהיה אחר, כאילו הולך ונרקם איזה חזון של "עיר שחוכרה לה יחדיו, יהודים וערבים", הנה לנגד עינינו מתרחשת גרסה שונה, שם או בחברון, אך גם היא נגועה באותה נחישות לבצע בדיוק אותו "טיהור", ליצור עיר בלי ערבים.

הגרטיב המעודכן לגבי 1948 נוהג להסביר את הדברים כך: הערבים ברחו, לא גורשו. אבל אם הם ברחו, מדוע לא הותר להם לשוב? מדוע נהרסו מיד הבתים, השכונות, הרבעים? כאן, בדרך כלל מתעדכן הנרטיב, ואף נזקק ל"נס" ("נס קרה לנו, הפלסטינים ברחו") וטוען: כיוון שברחו, נקרתה הזדמנות לבנות מדינה יהודית. אני מבקש לקרוא את הדברים אחרת: זו היתה התוכנית. ביצועה התעדכן מדי פעם, אבל התכחושות לעיקר הדברים, כמוה כהסכמה עם הזוועה.

להרס הערים באפריל 1948 יש משמעות מיוחדת. בלב הערים הללו חיה האליטה הפוליטית, הכלכלית והתרבותית של הארץ. כאן שכנו מוסדותיה של החברה הפלסטינית, המצפן הפוליטי שלה, ומצפונה החברתי. כאן חיו משפחות הנכבדים, שנטלו את הבכורה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה מידיהם של תְּקִיפֵי ההר והשפלה, כאן חיו בני המעמד הבינוני שזכו לחינוך קוסמופוליטי בשלהי התקופה העות'מאנית. כאן הוצגו מחזות, שירים צוטטו בכיכרות ומאמרים נכתבו בעיתונות. כאן גם עמדו ספריות והמוזיאונים הראשונים. מאז המאה השמונה-עשרה, כאשר עיירות קטנות הפכו לערים, עבר כובד משקלה של החברה הזאת מן הכפר אל העיר. כל שינוי בחיי החברה בא לידי ביטוי קודם כל בערים הללו. כל זה חרב בחודש אפריל 1948.

יתר על כן, לא רק יפו וחיפה היו "איים" בתוך ים יהודי – מין "ים" שהערבים נחתו עליו "במקרה", ל"שעה קלה". גם טבריה, בית שאן, עכו, צפת, לוד ורמלה הופיעו כאיים כאלה, כמו מאות הכפרים הפלסטינים, שהיו פזורים בשטח המדינה היהודית העתידית.

כמה עובדות מרכזיות

הפור נפל כבר ב-10 במארס 1948, כאשר קבוצה קטנה של מנהיגים ומפקדי צבא החליטו על "טיהור" הארץ מתושביה הערבים. ביום זה אימצה המנהיגות הציונית את תוכנית דָּ'לִ'ת. אישים ידועים כמו דוד בן גוריון, ישראל גלילי,

יגאל ידין ויגאל אלון התכנסו שם לצד "הערביסטים" הפחות ידועים, כמו עזרא דנין וגד מכנס. הכפרים אותם מנה דוד בן גוריון באוזני מזכירות מפא"י כמה שבועות לאחר מכן, שכולם נמצאו במרחב הכפרי, היו היעדים הראשונים במבצעים הראשונים של התוכנית. הכפרים הראשונים נכבשו בשפלת החוף (קיסריה ואל-בורג' היו הראשונים), תושביהם גורשו בקלות יחסית ועודדו את בן גוריון להמריץ את מבצע ה"טיהור" ולהרחיבו לעבר הערים.

יחסי הכוחות היו שונים מאוד ממה שבדרך כלל מספרים לנו: כ-50,000 מגויסים עמדו לרשות ההנהגה היהודית, ומנגד רק אלפים בודדים – חברי מיליציות פלסטיניות ומתנדבים מן העולם הערבי. ההנהגה היהודית חששה מפני ה-15 במאי, תאריך סיומו של המנדט והכניסה המשוערת של צבאות ערב לארץ. אבל מגבלות הכוח הכלל-הערבי הסדיר היו מוכרות היטב למפקדת ה"הגנה" ולשירות המודיעין (ש"י, שירות ידיעות) שלה. במקביל המשיך הגיוס והתרחב. אחרי ה-15 במאי עמד לרשות היישוב כוח של כ-100,000 חיילים, אשר הדפו בהצלחה ניסיונות של יחידות ערביות סדירות בעלות סדר כוחות דומה – אבל היו חסרות ציוד מתאים, או ניסיון כלשהו בשדה הקרב. וכך היה הצבא הישראלי גדול דיו גם כדי להילחם נגד הצבאות הערביים (לאחר ה-15 במאי) וגם כדי להמשיך ב"טיהור" האתני שהחל, כאמור, מוקדם יותר. חורבן של הערים הפלסטיניות היה עניין גמור כאשר קרא בן גוריון את הפיסקה המפורסמת ממגילת העצמאות:

אנו קוראים – גם בתוך התקפת-הדמים הנערכת עלינו זה חדשים – לבני העם הערבי, תושבי מדינת ישראל, לשמור על שלום וליטול חלקם בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה, הזמניים והקבועים...

מלים אלה הידהדו במקלטי הרדיו, תורגמו לשפות זרות ושימשו, מאז, כנשק אידיאולוגי להוכחת חפותה של מדינת ישראל (עוד לפני שהוטל על הערבים ממשל צבאי בן 19 שנים, עוד לפני שנמנעה מהם אזרחות מלאה במדינה היהודית). העניין הזה מכריע מכדי לטשטשו בסיפורי "סכנה קיומית". באפריל 1948, כחלק מתוכנית דל"ת, היה חורבן של הערים הפלסטיניות fait accompli, עניין גמור.

הצלחה זו של ה"הגנה" וצה"ל התבססה גם על ההסכמה הלא-כתובה עם הצבא הסדיר המשמעותי היחיד בעולם הערבי – הלגיון הירדני, הסכמה שהגבילה את פעולות הלגיון רק לאזור ירושלים, וכן על ההחלטה האסטרטגית הערבית להסתפק בכניסה לשטחי המדינה הערבית המיועדת (בגבולות שנקבעו בהחלטת החלוקה של האו"ם). אסטרטגיה זו איפשרה ל"הגנה", לפלמ"ח, ואחר כך לצה"ל, חופש פעולה מלא בשטח שהוקצה למדינה

היהודית. במלים אחרות, ב-56% מן הארץ "טוהרו" הכפרים והערים הפלסטיניים, ותושביהם גורשו בלי שזכו להגנה כלשהי מן הצבאות הערביים שנכנסו לארץ במאי 1948, כל זאת בניגוד גמור לסיפור הרשמי של ישראל, סיפור המערב זמנים, טריטוריות, מפות ומקרים של מצור. הכפרים והערים שנמצאו ב-22% הנוספים של השטח – אלו שישאל ספחה מתוך שטח המדינה הערבית – החזיקו מעמד, יחסית, זמן רב יותר, משום שהיו חלק מזירת המלחמה בין צה"ל לצבאות ערב. כשאלו הובסו, עברו גם חלקי ארץ אלו "טיהור" אתני, בעיקר הגליל המערבי שעד מאי 1948 היה כמעט כולו פלסטיני, ובמהלך ה"טיהור" גורשה חצי מאוכלוסייתו, והאזורים סביב נצרת, צפת והשפלה הדרומית, בין יפו לרצועת עזה.

כיבוש כפר קטן וסילוק תושביו – נניח לא יותר ממאה בני אדם – איננו מעשה של מה-בכך. משפחות שלמות הופרדו בתוך שעה, אולי פחות, מרכושן, דל ככל שהיה, וממורשתן, בידי הצבא המגרש. סילוקה של שכונה עירונית שלמה, על אחת-כמה-זכמה עיר שלמה, היא אירוע קטסטרופלי וטראומטי, לא רק למגורש אלא לכל החברה והאימה שלו. ה"טיהור" באזורים הכפריים לא הושלם, אם כי הוא הביא לסילוקה של מרבית האוכלוסייה הכפרית מהארץ. במרחב העירוני היה ה"טיהור" טוטלי, פה ושם נשארו מאות תושבים מבוהלים, מנותקים, אבל למעלה מ-100,000 התושבים שגרו בערים הללו נעלמו ולא שבו עד היום.

ראשונה, טבריה

על פי החלטת האו"ם על חלוקת הארץ לשתי מדינות, טבריה היתה אמורה להימצא בתחומי המדינה היהודית. מכאן, כמובן, נלקחה ה"רשות" לגרש את תושביה הערבים, או אם תרצו מכאן נלקחה פרשנות קיצונית לזכות על הבעלות: הנהגת היישוב השתמשה בבעלות שהחלטת האו"ם העניקה לה על טבריה, ועל ערים אחרות במרחביה, כדי לגרש את הפלסטינים.

כיבוש העיר טבריה החל את סדרת ה"טיהורים". הוא כלל את גירוש תושביה הערבים, את ניתוק הקשר הממושך בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הפלסטינית בעיר, ובסופו של דבר גם הביא להרס בתי הבזלת השחורים והעתיקים המיוחדים והיפים מאוד למראה (אשר רק שרידים בודדים מהם נשארו). יש משהו סמלי בכך שהראשונה שנהרסה היתה העיר שבה חיו יחדיו יהודים וערבים במשך עשרות רבות של שנים, הרבה לפני תחילת ההתיישבות הציונית בארץ.

מעשה הכיבוש החל בהפעלת לחץ על העיר הקטנה בת 10,000 התושבים,

כמעט מחציתם ערבים. תחילה בוצע טבח בכפר הסמוך, נסר אל-דין, ב־12 באפריל, טבח שגרם גם לחלק מתושבי טבריה לעזוב. מאותו יום ועד לנפילתה, ב־18 באפריל, הופגזה העיר יום-יום בידי ה"הגנה", שחייליה שחנו על מורדות ההר נהגו לגלגל במורד חביות נפץ אל תוך השכונות הערביות, והוסיפו לזוועה גם קולות מחרידים מתוך רמקולים. שבוע שלם נמשכה מתקפת הרעם וההלם. העיר נפלה כאמור ב־18 באפריל.² בימים שקדמו להתקפה, מתנדבים מעטים יחסית מן העולם הערבי הצליחו להיכנס אל תוך העיר כדי לנסות ולארגן את ההגנה על הרבעים הפלסטיניים. ואולם, הבריטים מנעו כל כניסה משמעותית של כוח כזה. לא יותר משלושים מתנדבים כאלה נמצאו בעיר ביום שנכבשה. זה לא היה התפקיד המפוקפק היחיד שהבריטים מילאו. תחילה הם הציעו לראשי הרבעים הערבים להגן על התושבים ולאחר מכן דחקו בהם לשאת ולתת על פינויה. המלך עבדאללה, שהבין היטב לאן נושבת הרוח, שלח 30 משאיות, "כדי למנוע דיר יאסין נוספת", כך לפחות טען בזיכרונותיו. הבריטים, מכל מקום, לא חששו מטבח אפשרי, אלא ביקשו, כמו בכל עיר פלסטינית מעורבת, לסיים את שהותם במהירות האפשרית, גם במחיר "טיהור" הערים מתושביהן הפלסטינים.

חיסולה של חיפה הערבית

על פי החלטת החלוקה גם חיפה, כמו טבריה, היתה אמורה להיכלל בשטח המדינה היהודית, ובשום אופן לא כעיר יהודית "טהורה". ואולם, ההכרעה הבין-לאומית להעניק דווקא למדינה היהודית את נמל המים העמוקים היחיד בארץ, מעיד על עוד היבט של תכנית החלוקה (שעליו אין מדברים אצלנו בדרך כלל), על ההעדפה של חברת המתיישבים היהודית בקרב הקהילה הבין-לאומית. מכל מקום, כעת, באפריל 1948, התברר כי המנהיגות היהודית שאפה לקבל גם את עיר הנמל ללא תושביה הערבים. כבר בינואר 1948 החלו ה"הגנה" והאצ"ל להטריד את 75,000 תושביה הערבים של חיפה. זו לא היתה יוזמה של הפיקוד העליון או של הנהגת היישוב, אלא מסע נקמה מקומי, בעקבות המתקפה הערבית הרצחנית על פועלי בתי הזיקוק – בדצמבר 1947. בתגובה, ביום האחרון של 1947, התנפלו לוחמי ה"הגנה" על תושבי הכפר בלד אל-שיח' (היום שכונת נשר), והרגו עשרות מתושביו בעודם במיטותיהם.³ מאותו יום, ובמהלך החודשים הבאים, ניצלה ה"הגנה" את יתרונן הטופוגרפי של השכונות היהודיות וכיצעה שורה של מתקפות נגד השכונות הערביות בעיר. הטרדה מקומית זו אושרה, בדיעבד, בידי ההנהגה, וזכתה בסופו של דבר לעידוד, כאשר התברר כי האליטה הערבית של חיפה –

למעלה מ-10,000 בני אדם – העדיפה לעזוב את בתיה ולעבור לביירות ולקהיר עדי-עבור-זעם (כך לפחות קיוו האופטימיים ביניהם). לנטישת האליטות יש משמעות מיוחדת בתיאור החורבן של פלסטין. נטרולן ממלא תפקיד חשוב בהסבר מדוע חלק מהכפרים ותושביהם מהגורל הנורא, ומדוע על אף אחת מן הערים לא פסח הגורל הנורא של החורבן.

ב-4 בינואר 1948 שלח מנהל הבנק הערבי בחיפה, פריד סעיד, שהיה גם חבר בוועדה הלאומית, מברק לד"ר חוסיין ח'אלידי, מזכיר הוועד הערבי בירושלים. "כמה טוב שהיהודים אינם יודעים את האמת", כתב. המנהיגות היהודית דווקא ידעה: האליטה העירונית התמוטטה לאחר דצמבר הנורא. שירות הידיעות של ה"הגנה" העביר למנהיגי היישוב דיווח מפורט על העזיבה, כמו גם על המחסור בנשק ממנו סבלו מגיני העיר הערבים, הנשק שהבטיחה להם הליגה הערבית בהבל פה חודשים ספורים קודם.

גם בחיפה, כמו בטבריה, נעשה שימוש בחביות נפץ שגולגלו מן ההר אל תוך השכונות, יחד עם ירי בלתי פוסק של צלפים, הזרמת דלק והצתתו – אלו היו רק חלק מפרטואר עשיר של הטרדות. לאחר מכן ניסו הכוחות היהודים לסלק שכונה שלמה, שכונת חוואסה הדלה, ובמידה רבה אף הצליחו בכך בינואר 1948 (היום עומדת במקומה שכונה דלה אחרת, נווה-יוסף).

ההפגזות של הכוחות היהודיים, ירי הצלפים, נהרות הדלק הבווערים וחביות הנפץ המתגלגלות מילאו תפקיד חשוב בתחילת אפריל. ב-18 בחודש, ביום בו פונתה טבריה, קרא מייג'ור-גנרל היו סטוקְוֹל, מפקד המחוז הצפוני, שישב בחיפה, למנהיגות הפלסטינית בעיר, והודיע לה כי בתוך יומיים יעזבו כוחותיו את קו הגבול בין השכונות היהודיות לשכונות הערביות, בהן התגוררו עדיין, למרות אירועי הרבע הראשון של השנה, עשרות אלפי פלסטינים. נפתחה הדרך לייהודה של חיפה הערבית.

זה היה מצבם של כ-55,000 עד 60,000 מתושבי חיפה הפלסטינים, כאשר התקבלה הפקודה הישראלית לעקרום סופית באפריל 1948. המבצע הראשון של ה"הגנה" נשא את השם מעורר החלחלה "מספריים". כישרונו הספרותי של הצבא, השולף מן המחשב שמות פואטיים למבצעי הרג והרס, כמו "אביב נעורים", "ענבי זעם", "חומת מגן" וכו', התגלה רק מאוחר יותר. אז, באביב של 1948, נתנה ועדת השמות את דעתה על המשמעות המלאה של המבצע, שבתנועת מלקחיים ניתק את העיר מן העורף הכפרי שלה. חלק אחד של ה"מספריים" יצא מהדר הכרמל אל ואדי רושמייה, ואילו החלק האחר יצא מהדר הכרמל לעבר העיר התחתית. נוכחות החיילים הבריטים לא שינתה דבר. חיפה היתה התחנה האחרונה בנתיב נסיגתם. המנדט אמנם חייב אותם לדאוג לחוק ולסדר עד יומו האחרון, אך בפועל, מאז החלטת החלוקה, דאג הצבא

הבריטי רק לעצמו ולפינויו המהיר. באפריל, נוכחותם בעיר היתה עדיין מאסיבית, אולם התנהגותם, כפי שכמה פוליטיקאים בריטים הודו בדיעבד, נרשמה כאחד הפרקים המבישים ביותר בהיסטוריה של האימפריה הבריטית במזרח התיכון.

המשימה הצבאית הופקדה בידי חטיבת "כרמלי". לרשותה עמדו אלפיים לוחמים אשר צוידו היטב – מספר המרגמות והמשוריינים שעמדו לרשותם היה משמעותי יחסית למאות הספורות של מתנדבים ערבים אשר הגיעו אל העיר לקראת אפריל. אלה, כאמור, סבלו ממחסור בציוד ובנשק. ככל הנראה, המרגמות של ה"הגנה" מילאו תפקיד משמעותי בהברחת תושבי העיר לקראת סוף החודש.

עם הסרת המכשול הבריטי, מבצע "מספריים" יצא אל הדרך. עד מהרה, בעיקר הודות לחוסר יכולתם של הערבים להגן על עצמם, ולנחישות האנגלים שלא להתערב, החל מבצע "ביעור חמץ", זה שההיסטוריה הרשמית אוהבת לדלג עליו, וסיבותיה ברורות: יהודים דוברי עברית יודעים למה התכוונו אלה שהעניקו למבצע ההוא את שמו. ביעורו של ה"חמץ" הפלסטיני החל ב-21 באפריל. אך הפעם, במקום לכתר ולנתק, העדיפו יחידות ה"הגנה" לתקוף את הרבעים עצמם, ולהביא לגירוש המוני מחיפה, או במלים פחות זרות לאוזן העברית, לייחד את העיר.

המפקד הבריטי סטוקוול, ידע מראש על ההתקפה הצפויה, ולכן זימן את המנהיגות הפלסטינית אליו באותו יום. הוא פגש קבוצה בת ארבעה גברים עייפים (ויקטור חיאט, ג'ורג' עמר, אניס נצר וואיאס קוסא), חברי הוועדה הלאומית המקומית שלא עזבו בינואר 1948, וכעת הפכו, שלא מרצונם, למנהיגי היישוב הערבי. התכתבות קודמת של אישים אלה עם סטוקוול מוכיחה כי בתמימותם הם נתנו אמון באיש, כמי שהופקד על הביטחון והסדר בעיר. שום פרק בעברם לא הכין אותם למשימה שהוטלה על כתפיהם. סטוקוול הודיע להם כי תושבי העיר ייאלצו לעזוב, ומיד. רק באותו רגע הבינו המנהיגים הללו כי טעו וכי הבריטים לא יצילו את קהילתם. הם הגיעו למסקנה כי פינוי עדיף על הרג וביקשו לעזוב בצורה מסודרת. חטיבת "כרמלי", מצידה, דאגה לכך שהעזיבה תהפוך לאנדרלמוסיה קטלנית.

בדרכם אל המפקד הבריטי יכלו הארבעה לשמוע את הרמקולים של הצבא דוחקים בפלסטינים לעזוב את בתיהם בטרם יבולע להם. הרמקולים השמיעו קריאות מבהילות. דובר בהם על פינוי הנשים והילדים. דובר בהם על כניעה או מוות. נכון שבמקביל נשמעה גם קריאה אחרת – ראש העיר היהודי, שבתאי לוי, עבר אף הוא עם רמקול וניסה לשכנע את התושבים הערבים להישאר במקומותיהם, ואף הבטיח להם כי לא יאונה להם כל רע. הסיפור הזה איננו

יוצא דופן. לא כל חלקי הממסד היהודי, אפילו כאשר נמנו עם מקבלי החלטות, ידעו על תכנית דל"ת או על ה"טיהור" של חיפה הערבית. לשבתאי לוי, כמו לגורמים אחרים בממסד הישן, לא היתה שום סמכות מול הצבא ואנשיו של בן גוריון. הערה זו תקפה עוד יותר לגבי רבבות יהודים, אם תרצו מאות אלפי יהודים, שחיו בארץ ולא העלו על דעתם כי כך נראה ההווה, וכך ייראה העתיד. מכל מקום, קצין המבצעים של "כרמלי", מרדכי מקלף, היה חשוב יותר משבתאי לוי. מקלף, שלימים הפך לרמטכ"ל (השלישי) של צה"ל, ניצח על מבצע ה"טיהור" ושלה פקודות לחייליו שפעלו בשטחים שלכאורה כבר התרוקנו מתושבים:

עם גמר ההפצה [של השכונות] יש לפרוץ בעוז ובתוקפנות ולהרוג כל ערבי שפוגשים. אני שולח לכם בקבוקי הצתה. יש לשרוף אובייקטים אפשריים לשריפה. אני שולח לכם חבלנים עם חבילות לפריצת דלתות.⁴

ביצוע אדוק של פקודות אלו, בקילומטר-וחצי רבוע שבו התגוררו אלפי פלסטינים, יצר פאניקה. בלא הנהגה ראויה, בלא הגנה של הכוח אשר היה מופקד על הסדר, כלומר הצבא והמשטרה הבריטיים, החלה עזיבה המונית, בלי לארוז או לחשוב. המונים פנו לעבר הנמל, שם קיוו למצוא ספינה שתוציא אותם מן העיר. מיד עם עזיבתם, נפרצו בתיהם ונבזזו.⁵

ב-22 באפריל היו הרחובות ליד הנמל צפופים עד מחנק. רבבות בני אדם חיפשו מקלט או מפלט. ההנהגה הערבית ניסתה לארגן את הנמלטים, והציעה להם להתרכז באזור השוק, שם – כך קיוותה – ימצא מחסה עד לפינוי המסודר דרך הים. ספר החטיבה של "כרמלי" אינו מנסה אפילו להסתיר את מה שאירע לאחר מכן. קציני החטיבה ידעו על המלצת המנהיגות הערבית והורו להציב מרגמות כבדות על גגות הרחובות, כדי שיוכלו להפגז את המצטופפים בשוק.

בשעת בוקר מוקדמת הודיע מקסי כהן [מג"ד] למטה החטיבה שהערבים מפעילים רמקול ומזעיקים את כולם להתרכז בכיכר השוק: 'היות והיהודים כבשו את רחוב סנטון והם ממשיכים לרדת לצד העיר'. עם קבלת הידיעה נמסרה ההוראה למפקד פלוגת הנשק המסייע, אהוד אלמוג, להפעיל את המרגמות בנות שלושה האינץ', שהיו מוצבות ליד בית חולים רוטשילד, ולהפגז את כיכר השוק. ואמנם הצטופף בכיכר השוק המון רב. משהתחילה ההפגזה, ופגזים נפלו לתוכו, קמה בהלה עצומה. ההמון פרץ לתוך הנמל ובהדפו הצדה את השוטרים ששמרו על השער, הסתער על הסירות והחל בורח מהעיר (ספר "חטיבת כרמלי", עמוד 146).

יכול להיות שאין זה המקום לדבר על הרס של ארכיטקטורה, אבל כמו בהחרבת טבריה, החרבה שבוצעה כדי "להגן על הטוהר היהודי" של העיר מפני שיבה אפשרית של המגורשים, כך נהרס גם השוק של חיפה, הפעם לא אחרי שהפלסטינים "טוהרו", אלא כדי "לטהרו" מהם. השוק היה המחסה

הזמני להמוני המגורשים, ולכן גם מטרה נוחה לארטילריה של "כרמלי". השוק, פנינה ארכיטקטונית מן התקופה העות'מאנית, מקורית באבן לבנה, נהרס כולו, וכיום נותרה ממנו רק פיאה אומללה ועזובה הקרויה בשם "השוק התורכי". האם בהרס הזה של בתי הארץ העתיקים אין כדי להסביר את הבוז הגמור לחיים בארץ הזאת "לפני שהגענו", או כמו שהנרטיב הציוני מציג זאת, "לפני שחזרנו"?

מכל מקום, השוק נמצא במרחק של כמה מאות מטרים מן השער הראשי של נמל חיפה – שער פאלמר. כאשר החלה ההפגזה, נהרו ההמונים אחוזי הפאניקה דרך השער הזה לתוך הנמל. אנשים עטו על ספינות, ועל מה שקרה אחר כך אנו למדים מעדויות כמו זו: "גברים דרכו על חבריהם, נשותיהם וילדיהם. הספינות בנמל התמלאו במהרה במטען האנושי. צפיפות היתר בהן היתה איומה. רבות מהן התהפכו וכל נוסעיהן טבעו." מה מכל זה נשאר בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני? די לקרוא את סצינת המנוסה ב"השיבה לחיפה" מאת ע'סאן כנפאני כדי לראות כמה עמוק נחרתה האכזריות הזאת.

המחזה היה כל-כך מתריד עד שאפילו לונרון האדישה גילתה סימני מצוקה. לראשונה הבינו פקידים בווייטהול את גודל האסון שעוברים הפלסטינים, לא מעט באשמתם-שלהם. שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין, רתח מזעם כאשר קיבל דו"ח מלא על התנהגותו של סטוקוול, אבל פילדמרשל מונטגומרי, הרמטכ"ל הבריטי, הגן על פקודו.

פרק זה על "טיהורה" האתני של חיפה הסתיים במאי 1948, כאשר פקידים של הסוכנות כתבו לבן גוריון כי נוצרה הזדמנות פז לשנות את אופייה הערבי של חיפה. כל מה שהיתה המדינה החדשה צריכה לעשות הוא "להרוס 227 בתים". ראש הממשלה דחה החלטה סופית בעניין עד לביקורו בעיר. אחרי הביקור הוא העמיד רק תנאי אחד: להרוס, אבל לא לפגוע במסגדים.⁷ ואכן, בתיה הערבים של חיפה החדשה, זו שנבנתה במאה השמונה-עשרה כעיר עות'מאנית, נהרסו אף הם עד היסוד, כדי לשוות לעיר אופי יהודי. בדומה לגורלה של טבריה, או לגורלם של חלקים גדולים של השכונות הערביות במערב ירושלים. אגב, הדאגה של בן גוריון לגורל המסגדים של חיפה היתה יוצאת דופן וקשה להסבירה. כפי שנראה במקרה של יפו, הרס הבתים וקיעקוע אופיין הערבי של הערים לא פסח ברוב המקרים גם על המסגדים.

רק כאלפיים מתוך 75,000 פלסטינים נותרו בחיפה, שזכתה משום מה, למרות זאת, לתואר "עיר יהודית-ערבית". רוב הנשארים נותרו באזור המערבי של ההר ובשיפוליו הצפוניים. נציגיהם נקראו בערב ה-1 ביולי 1948 למשרדי המושל הצבאי של העיר, רחבעם זבלודובסקי (לימים רחבעם עמיר), והוא הורה להם לפנות עד ה-5 ביולי את כל הערבים ששרדו בשכונות שעל ההר

ובשיפוליו אל השכונה הקטנה, הדלה והצפופה של ואדי ניסנאס. חלק ממקבלי פקודת הגירוש התגוררו שנים רבות על הכרמל לצד תושבים יהודים. הלם אחז בכולם. כמה מהם היו חברים במפלגה הקומוניסטית ותמכו בתוכנית החלוקה של האו"ם, ועל כן גם קיוו כי עתה, אחרי הקרבות, יוכלו לשוב לחיים נורמליים במדינה החדשה, שבהקמתה תמכו. תום שגב פירסם את פרוטוקול הפגישה המלא בספרו "הישראלים הראשונים" והוא מצוי בגנון המדינה. תופיק טובי, לימים חבר כנסת, אמר למושל:

לא הבינותי: הזו פקודה צבאית? הסתכל במצב האנשים הללו. אינני רואה כל סיבה, אפילו צבאית, שתחייב צעד זה. לפי שאני רואה, הרי זו בעיה מדינית יותר מצבאית. הכוונה היא ליצור גטו ערבי בחיפה. לדבר זה לא ציפו אלה שנשארו כאן וקיבלו על עצמם את המשטר הקיים. הנכון מעשה זה מבחינה חברתית-סוציאלית? ציפינו ליחס אחר (...) יש אומרים: אם אלו הזכויות במדינת ישראל, מוטב היה אילו נשאר האנגלים.⁸

המפקד, מהדמויות הבולטות בשנים הבאות בתחום "הטיפול במיעוט הערבי", ואחר כך איש משרד החוץ, השיב לטובי (ולהשגות הדומות של עמיתו, בולוס (פרח):

אני רואה שאתם יושבים כאן ויועצים לי עצות בעוד שהוזמנתם הנה על-מנת לשמוע את פקודת המפקדה של ה'הגנה' ולהגיש את עזרתכם! אינני מתערב בפוליטיקה ואינני עוסק בה. אני רק מוציא לפועל את הפקודות (...) צריך אני לדאוג שהדבר יוצא אל הפועל עד ה-5 בחודש... אני רוצה שעבודה זו תיעשה על ידי אנשים שאתם תמנו ואני אגיש להם עזרה. אין פירושו של דבר שאם זה לא ייעשה – לא אעשה זאת בעצמי. אם כי אני חייל, גם לי יש לב ולי כואב אם נגרם לאדם נזק ללא צורך. אני מבין ולבי דואב כשאדם צריך לעקור ממקום שגר בו עשרות בשנים. אבל מה אפשר לעשות?... (שם, ואצל שגב עמ' 70).

בכך לא תמו תלאותיהם של שרידי העיר הערבית. משעברו לוואדי, היו נתונים הפליטים בתוך עירם לביזה יום-יומית ולהתעללויות חוזרות ונשנות מצד החיילים. רוב הפורעים היו אנשי אצ"ל ולח"י, אבל גם אנשי ה"הגנה" לא טמנו ידם בצלחת. בן-גוריון גינה את ההתנהגות אבל לא עשה מאומה להפסקתה. מה מכל זה נשאר בזיכרון הקולקטיבי של ישראל? לא כלום. אולי תיכתב יום אחד ההיסטוריה של הציניות שתכלול גם את הדברים שכתב דוד בן גוריון ביומנו אחרי ביקור בחיפה הריקה:

עיר מתה, עיר פגרה... אסמים, חנויות, בתים קטנים וגדולים, מיושנים וחדשים – ללא נפש חיה מלבד חתולים תועים... כיצד עזבו עשרות אלפים בבהלה כזו את עירם, בתיהם ועושרם? מה גרם למנוסה זו? האם רק פקודה מגבוה? לא ייתכן שעשירים מופלגים – היו כאן עשירים מופלגים – יודעי דבר אומרים, העשירים הגדולים שבארץ כולה – יעזבו את כל הונם מפני שמישהו פקד עליהם. האמנם פחד?⁹

צפת

הקרב על צפת החל באמצע אפריל והסתיים ב־1 במאי. האיטיות היחסית, במקרה זה, לא היתה תוצאה של התנגדות עיקשת מצד הפלסטינים, או מצד "צבא ההצלה" של קאוקג'י אשר חנה בעיר, אף שמתנדביו השקיעו כאן מאמץ גדול יותר מאשר במקומות אחרים. האיטיות היחסית בכיבוש צפת היתה תוצאה של הכרעה טקטית מצד יחידות הפלמ"ח וה"הגנה": תחילה עקרו את העורף הכפרי ורק אחר כך את העיר הקטנה בקצה ההר. כאן חיו ערב המלחמה 9,500 פלסטינים ו־2,400 יהודים. הקהילה היהודית היתה עתיקה ובעלת ניסיון של חיים לצד הערבים, ונראה כי נטתה להתרחק ממעורבות במאבק כלשהו עם שכניה הערבים. אווירה זו, וגם העובדה שההשתלטות היהודית על העיר היתה הדרגתית, יכולות להסביר את האופטימיות של 11 חברי הוועדה הלאומית המקומית של הפלסטינים, ביחס לגורל עירם. הם חשבו כי גורלם יהיה שונה. הוועדה היתה גוף מייצג למדי של נכבדי העיר, חכמי הדת שלה, סוחרים, בעלי אדמות וותיקי המרד של 1936. לתחושת הביטחון המוטעית תרמה גם נוכחות גדולה יחסית של כ־400 מתנדבים ערבים בעיר, שמחציתם נשאו נשק כלשהו. קבוצה זו נתקלה באש כבר בינואר 1948, כאשר יחידות של הפלמ"ח ניהלו "סיוורים" בתוך הרבעים הערביים. קצין סורי כריזמטי בשם איחסאן קאם אולמאז עמד בראש המתנדבים שהצליחו למנוע את כיבוש העיר כבר בינואר 1948. גם באפריל היו התקפות הפלמ"ח ספוראדיות ולא־יעילות, מאחר שרוב יחידות ה"הגנה" היו עסוקות בעורף הכפרי (מבצע "יפתח"). ב־29 באפריל, לאחר שהסתיים "טיהור" הכפרים באזור צפת – אחד המבצעים הברוטאליים ביותר במלחמה זו – יכלו כוחות הפלמ"ח וה"הגנה" להתמקד בעיר. לאסונם של תושבי צפת הערבים, בדיוק באותו יום הוחלף אולמאז הסורי בקצין חסר תושייה וניסיון, אף כי ספק אם אפילו אולמאז היה מצליח לעמוד מול העליונות המספרית היהודית: 1,000 יהודים מול 400 ערבים, לא בדיוק דוד היהודי מול גליית הפלסטיני. יחידות הפלמ"ח גירשו את רוב התושבים מצפת והותירו בעיר קבוצה בת מאה זקנים. ב־5 ביוני כתב בן גוריון ביזמונו: "אברהם חנוכי מקיבוץ איילת השחר סיפר לי שמאחר ונותרו רק מאה זקנים בצפת הוחלט לגרשם ללבנון".¹⁰

ירושלים המערבית, עיר הרפאים

הרס המרחב העירוני לא פסח על ירושלים. גם כאן זכור לכולם רק מה שארגון הזיכרון הקולקטיבי הניח לנו לדעת: המשוריינים בדרך אל העיר, השיר "באב

אל ואד", המצור, וגבורת הפלמ"ח בדרך אל העיר. אבל בירושלים בוצע "טיהור" אתני עוד קודם ל"טיהורים" האחרים. גם כאן מילא תפקיד מפתח אותו רחבעם זבלודובסקי (עמיר), שהביא בהמשך לחיפה את הכישורים שרכש בירושלים. הנה כך סיכם בן גוריון את מצב הדברים ב-7 בפברואר, בנאום שנשא במפא"י:

מבואכה ירושלים דרך ליפתא רוממה, דרך מחנה יהודה, רחוב המלך ג'ורג' – אין זרים. מאה אחוז יהודים. מאז נחרבה ירושלים בימי הרומאים – לא היתה כל-כך יהודית כמו שהיא עכשיו. בהרבה שכונות ערביות במערב – אין רואים אף ערבי אחד. איני מניח שזה ישתנה.¹¹

ב-13 באפריל, היום בו נטבחה השיירה היהודית להר הצופים, ארבעה ימים אחרי טבח דיר יאסין, כתב ביומנו ח'ליל סכאכני, תושב קטמון:

יום ולילה מרעישים התותחים הכבדים ויורים המקלעים. ללא הרף, כאילו נמצאנו בליבו של שדה קרב... הלילה יורד ואנו איננו יכולים לישון כלל, ואנו אומרים שבהאר השחר נעזוב את שכונתנו, קטמון, ונצא לכל מקום אחר, או שנעזוב בכלל את הארץ.¹²

יום אחד, כאשר ייחקר האופן שבו הוכחש בישראל הגורל הפלסטיני, ייחקר גם הדימוי של "העיר המערבית כעיר שהיתה תמיד יהודית". העניין המדהים בהתכחשות ארוכת השנים להריסות הכפרים סביב העיר (עד 1967) כולל גם מין התכחשות ל"אנדרטאות" הניצבות במרכז העיר, כלומר לבתים המפוארים של הפלסטינים מן השכונות הערביות, שבהן גרים עכשיו רק יהודים – בקעה, טלביה והמושבה הגרמנית. בכולן אפשר למצוא עדויות ליופי הארכיטקטוני של השכונות הערביות במערב העיר. (האם רק אדוארד סעיד החזיר לתודעה הישראלית את ערביותן המובהקת של השכונות היפות הללו במערב העיר? האם זו אחת הסיבות לאיכה נגדו בישראל? האם לא גילמה שייכותו למערב ירושלים מין הרגזה של התודעה הישראלית, כאילו ירושלים הישנה של לפני 1967 היתה גן עדן צדוק?).

מערב העיר היה מקום מגוריה של האליטה הפלסטינית שעברה אל מחוץ לחומות העיר העתיקה בשלהי המאה התשע-עשרה, אחרי היסטוריה ארוכה של חיים בתוך חומות העיר. וגם כאן נטשו כמה מעשירי העיר את בתיהם המפוארים שבועות לפני אפריל 1948. כבר בחודשים ינואר ופברואר של אותה שנה הותקף חלקה המערבי של העיר ורוב הפלסטינים גורשו משם. גם כאן נכחו הכוחות הבריטיים. גם כאן לא התערבו. רק במקום אחד, שדוד בן גוריון דווקא חשק בו במיוחד – שכונת שיח' ג'ראח ("יש להרוס שיח' ג'ראח", כתב יותר מפעם אחת ביומנו), התערבו הבריטים ומנעו את כיבושה והריסתה. זו השכונה שבה חיו המשפחות הנכבדות ביותר של העיר – החוסיינים,

הח'אלידים והנשאשיבים, השכונה הפלסטינית הראשונה מחוץ לחומות. כאן התגורר גם חוסיין אל-ח'אלידי, מזכיר הוועד הערבי העליון. הש"י יירט את מברקיו הנואשים אל המופתי בקהיר וכך אפשר למצוא אותם בארכיון בו-גוריון ובארכיון צה"ל. בדיווחיו מסר ח'אלידי כיצד הצילו הבריטים את שכונתו, אף שזו סבלה קשות כאשר עשרים מבתיה הופגזו. מכל מקום, הפניות החוזרות של ח'אלידי לפעולה בריטית במקומות אחרים בירושלים, מצביעה על אדישותה של לונדון אל מול ה"טיהור". רבעים שלמים בעיר הופגזו כבר בינואר 1948. בחלק מן השכונות הגדילו הבריטים עשות, כאשר במקום להתערב, פרקו את הערבים מנשקם, בעודם מבטיחים להם הגנה.

באחד ממברקיו, דיווח ד"ר ח'אלידי כי מדי יום מפגינה קבוצה נזעמת של פלסטינים מול ביתו בתביעה למנהיגות ועזרה. רופאים מקרב המפגינים סיפרו לח'אלידי כי בתי החולים מלאים פצועים וכי אין די תכריכים לכסות את המתים. האנרכיה המוחלטת יצרה גם כאן פאניקה. אבל הגרוע מכל עוד ציפה להם.

מכל מקום, אחרי כל הדברים האלה, בשורה של מבצעים, שהחלו במאי 1948 – שכולם הסתיימו לפני ה-15 במאי – "טוהרו" שמונה שכונות פלסטיניות ו-39 כפרים באזור ירושלים. חלק מהם מוכרים לקורא משימוש ישראלי בשמות או באתרים מלחה, ליפתא, טלביה, בקעה, רוממה (שהיתה ברובה ערבית) ועין כרים, היא עין כרם. תושביהן הועברו למזרח העיר.

מגיפת הטיפוס בעכו

הרס המרחב העירוני נמשך גם במאי, עם כיבושן של עכו וביסאן (בית שאן) בתחילת החודש, עוד לפני הכרזת המדינה וכניסתם של הכוחות הערבים לארץ. עכו על 15,000 תושביה היתה שוב אבן נגף, כמו בימי נפוליאון. העיר החזיקה מעמד בהפגזות כבדות שציינו את תחילתו של מבצע "בן עמי", עליו פיקד משה כרמל, מפקד חטיבת "כרמלי". גם במאי 1948 התברר כי האקוודוקט שהוביל מים לעיר הוא עקב אכילס שלה. מוביל המים הזה נבנה בתקופה העות'מאנית והולך מים ממעיינות כברי הסמוכים. על פי דוחות של הצלב האדום הבין-לאומי, החדירו הכוחות הישראליים חיידקי טיפוס לתוך מי המוביל. הדוחות של הצלב האדום ב-19 במאי 1948 מתארים התפרצות פתאומית וחריפה של מגיפת טיפוס. לשונו של הדוח זהירה: "חשד כבד להרעלה חיצונית של מקורות המים".

שבועיים לפני כתיבת הדוח הזה, ב-6 במאי 1948, התכנסה בבית החולים הלבנוני של עכו, בית חולים של הצלב האדום, ישיבת חירום, אותה יזם

בריגדיר בוורידג' (Beveridge), ראש השירותים הרפואיים הבריטיים בעיר. עוד השתתפו בפגישה קולונל בונה (Bonnet) מן הצבא הבריטי במקום, ד"ר מקלין מן השירותים הרפואיים הבריטיים, ודה מירון (de Meuron), נציג הצלב האדום בארץ. הם נפגשו עם פקידי העירייה, כדי לדון בשבעים מקרי טיפוס, שאותרו בעיר מאז פרצה המגיפה באופן פתאומי ובלתי ניתן להסבר. משתתפי הפגישה הגיעו למסקנה כי מקור המגיפה במים שהגיעו מחוץ לעיר ולא בצפיפות או העדר היגיינה, כפי שטענה ה"הגנה" בתגובה להאשמות הצלב האדום. בישיבה זוהה האקוודוקט כמקור הבלעדי לזיהום ומיד הוחל בשימוש במקורות אחרים, כמו מי תהום – ששימשו את התחנות החקלאיות בצפון העיר – ובארות שזמן רב לא נעשה בהן שימוש. המעורבות יוצאת הדופן של הבריטים נבעה ממספר גבוה של חיילים בריטים בין הנפגעים. אלה הועברו לבית חולים בפורט סעיד. "מעולם לא אירע כדבר הזה בפלסטין", דיווח בריגאדיר בוורידג' לדה מרון.

לויטננט פטיט (Petite), משקיף או"ם צרפתי, דיווח כי העיר נכנעה בלא כל קושי לתוקפים, שהקדימו לכניסתם קריאה ברמקולים לתושבים: "היכנעו או התאבדו; נהרוג אתכם עד אחרון האנשים"¹³ מקץ שנים רבות, פירסמה העיתונאית שרה דר-ליבוויץ' ב"חדשות" (13.8.1993) תוצאות של תחקיר עיתונאי מקיף אותו ערכה בעניין הלוחמה הביולוגית של צה"ל, בין היתר בעכו:

אחת הפעולות הגדולות של המבצע התבצעה זמן קצר לפני כיבוש עכו. בספרי המלחמה מוזכרות המגיפות שהשתוללו בעיר לפני שנכבשה במאי 1948. [אורין מילשטיין אומר כי המגיפות לא היו מקריות, וכי צה"ל הוא שהרעיל את מקורות המים של עכו לפני שהתחיל בהסתערות על העיר. יעקב פונדק, מפקד פלוגה בגדוד 21 של חטיבת כרמלי, היה מעורב בזה.

פונדק, היום פנסיונר מנהריה, מתרגז מאוד כשהוא נשאל על כך. "מה פתאום אתה מחפשים עכשיו צרות שהיו בארץ לפני 43 שנה? דבר כזה בחיים שלי לא עשיתי, אני לא יודע מה תשיגו על ידי שתפרסמו את זה? אפילו אם זה... למה אתם צריכים לפרסם? (שרה ליבוויץ' דר, "חיידקים בשירות המדינה", מוסף "חדשות", 13.8.1993)

באותה שנה, שבה התפרסם התחקיר של עיתון "חדשות", ראתה אור הגרסה המתוקנת של החיבור הרשמי של משרד הביטחון על תולדות המלחמה, הפעם תחת שם המחבר האנונימי מאז, נתנאל לורך. את כניעתה של עכו תיאר בזו הלשון:

לאחר שעות מספר של הרעשה נשלח שליח לעיר העתיקה שבין החומות ועמו תנאי הכניעה, רוח התושבים נפלה בקרבם עוד קודם לכן, בגינם של פליטי חיפה הערבית שנמלטו לתוכה ומחלות שפשטו בה [כך!] והעיר נכנעה ב-17 במאי.¹⁴

הערה על היסטוריוגרפיה, בושה ושתיקה

כך כתבה התחקירנית שרה ליבוביץ-דר ב"חדשות":

הצלחת המבצע בעכו המריצה את מקבלי ההחלטות להמשיך בקו הפעולה הזה. ב-22 למאי נשלחו שני לוחמים מיחידת המסתערבים של הפלמ"ח לפעולה מודיעינית סודית ברצועת עזה. השניים היו דוד מזרחי, יליד ירושלים, שגדל והתחנך בשכונת שעריים ברחובות, ודוד עפגין, ששינה את שם משפחתו לחורין, יליד אריתריאה, שהתחנך בשפיה והצטרף אחר כך לקיבוץ אפיקים. (שרה ליבוביץ-דר, "חיידקים בשירות המדינה", מוסף "חדשות", 13.8.1993)

ב-24 במאי 1948, על פי דוח של המודיעין המצרי, נתפסו חורין ומזרחי בעת שניסו להחדיר חיידקי טיפוס ודיזנטריה לתוך בארות בעזה. יגאל ידין דיווח על המקרה לדוד בן גוריון, שרשם את העניין, ללא כל פרשנות, ביומנו. השניים הוצאו להורג ללא כל מחאה רשמית מצד ישראל, וגם היסטוריונים של הממסד לא מזכירים את האבידות הללו. ליבוביץ-דר דווקא מצאה את מי שהתעקשו לגלות מה אירע, בני משפחותיהם. שוב נתקלת הכותבת במפקדים לשעבר שכועסים על השאלה (כועס מכולם פרופ' אפרים קציר, שהיה מראשי היחידה חמ"ד ב', ולימים היה נשיא מדינת ישראל). שוב היא מגלה שהגרסה הרשמית ("עקבו אחרי תנועות האויב") מופיעה אצל עיתונאים בשירות הצבא (במקרה זה, אלי לנדאו). ואולם, ליבוביץ-דר פגשה גם את אברהם קירט, בן השכנים של גיבור הילדות המת – והכתבה מציינת כי הוא בעצמו שירת מאוחר יותר ביחידה דומה. קירט הגיע אל שמריה גוטמן, מפקד המחלקה.

השיחה עם גוטמן היתה גלויה מאוד. ישבתי אצלו כמה שעות. הוא סיפר לי שהם נשלחו להרעיל את הבארות בעזה. הוא אמר שהוא התנגד לפעולה מהסוג הזה. לכן עזב מיד אחר כך את המסתערבים.

רחל כצמן, אחותו של מזרחי, חברת קיבוץ שדות ים, שוטטה בין מפקדים וחברים והתעקשה לדעת יותר. היא, כמו בני משפחה אחרים, כאבו את העובדה שישראל לא עשתה דבר, אף פעם, כדי להחזיר את הגופות לשטחה.

"למעשה אף פעם לא עשו ניסיון רציני למצוא את גופותיהם ולהביא אותם לקבורה בישראל", אומרת כצמן. "פעם שאלתי את מאיר עמית, למה לא מעלים את העצמות שלהם. והוא אמר לי: 'אבל הוא הודח.'"

נראה כאילו ההרעלה, ההכחשה, כיסוי הגוויה של מי שהודה, יכולים לשמש הסבר נאות לאופן שבו פועלת השתיקה והכחשת הפשעים נגד הפלסטינים ב-1948. הכתבת הצליחה בכל זאת לדבר עם מי שלא הכחיש. מי שעמד בראש חיל המדע, שלמה גור (והתנגד, ככל הנראה, להקמת היחידה ללוחמה ביולוגית) אמר לה: "שמענו הכל, על מגיפת הטיפוס בעכו ועל עזה. היו המון

שמועות באותה עת, אבל אף פעם לא ידעתי אם זה אמת או לא." הכתבת דיברה גם עם הסופר יונתן בן נחום, שאמר לה: "הבנתי שהרבה אנשים יודעים על זה. זה היה אחד מאותם סודות גלויים שהפכו במרוצת השנים לתסביך. גם אותי זה די הבהיל. לא ידעתי מה לעשות עם זה. הסיפור הזה היה קשה בעיני. הרי בימי הביניים תמיד האשימו יהודים בהרעלת בארות ופה פתאום התברר שיהודים באמת עסקו בזה. לא ידעתי איך להתמודד עם זה." בהמשך מסביר בן נחום את החלטתו לא לכתוב על מלחמת 1948, אף על פי שהוצע לו לעשות כן: "החלטתי לוותר. איך אפשר לכתוב ספר בלי להזכיר את המעשים האיומים האלה. אבל מצד שני, איך אני יכול לכתוב, שאנחנו, העם שמתיימר להיות הכי מוסרי, עושה מעשים כאלה." אורי מילשטיין אמר לדר-ליבוביץ: "כמעט כל כפר ערבי שנכבש במהלך מלחמת העצמאות, מקור המים שלו הורעל כדי למנוע מתושביו את החזרה ליישוב."

ביסאן (בית שאן)

כמעט במקביל לאירועי עכו כבשה חטיבת "גולני" במבצע "גדעון" את העיירה ביסאן. אתר העתיקות שהפך בעשורים האחרונים לאתר תיירות נוצץ, חושף יישוב עתיק ורצוף – יהודים, רומאים, ביזנטים – אחר כך קופץ הסיפור שעל השלט בכניסה לאתר על פני עשרות שנים ונוחת מחדש ב"חידוש היישוב היהודי", כלומר אל בית שאן הענייה בת ימינו. את ביסאן הפלסטינית מוחק השלט. כאילו נכחה שם בטעות, או כחלק מהסלעים, והביצות.

מחיקת העיירה נעשתה אחרי כיבושם של כמה כפרים בסביבה. נראה כי הניסיון שנצבר בטבריה, חיפה, ירושלים המערבית, וצפת הביא את המפקדים לכפות פינוי מאורגן בעזרת אולטימטום לוועדה הלאומית המקומית. נכבדי העיירה סירבו, איחרו לאגור מזון כהכנה למצור, ואף הוציאו מן המסתור כלי נשק ישנים: שני תותחים ללוחמה אנטי אווירית מימי מלחמת העולם הראשונה.

נחום שפיגל, מפקד "גולני", קיווה למבצע מהיר, ובעיקר ביקש לתפוס שבויים רבים ככל האפשר כדי להחליפם בתושביהם היהודים של העיר העתיקה ושל גוש עציון אשר נפלו בשבי הירדנים כמה ימים קודם לכן.¹⁵ לאחר הפגזה קשה והפצצה מן האוויר, נכבשה העיירה בקלות יחסית משום שלא היה לה שום כוח הגנה. שפיגל פיקח על פינוי התושבים: חלקם הועבר לנצרת – עדיין עיר חופשית – חלקם לג'נין וחלק אחר אולץ לחצות את נהר הירדן אל הגדה המזרחית. עדי ראייה דיווחו על המונים מבוהלים שנהרו לעבר הירדן ובנו בחופזה מחנות אוהלים בגדה המזרחית. חלקם ניסה לחזור, כאשר

גילה כי כוחות ה"הגנה" עזבו כדי להמשיך את ה"טיהור" באזורים הכפריים מסביב. אלה שחזרו שרדו בעיר עד אמצע יוני, ואז הועמסו על משאיות של צה"ל והושלכו לגדה המזרחית פעם נוספת.

הרס יפו

יפו היתה העיר הפלסטינית האחרונה שנכבשה, יומיים לפני הקמת המדינה. כמו רבות מערי הארץ, היתה לה היסטוריה ארוכה ומרשימה, למן תקופת הברונזה. היתה לה מורשת רומית וביזנטית, אופיינת לערי הים התיכון. היה זה עומר אבן אל-עץ שכבש אותה בשנת 632 והעניק לה את אופייה הערבי. יפו־רבת כללה 24 כפרים ו־19 מסגדים; היום לא נותר באזור הזה ולו גם כפר אחד, ורק מסגד אחד עומד על תלו.¹⁶

ב־13 במאי, 5,000 לוחמי אצ"ל ו"הגנה" תקפו את יפו שעל הגנתה הופקד מיכאיל אל־עיסא, ממנהיגי הנוצרים בעיר. כוח ההגנה הערבי שלה היה הגדול ביותר. מול הלוחמים היהודים עמדו 1,500 לוחמים ערבים. לצדם ניצבה יחידה בת חמישים לוחמים מבוסניה, וכמה מבני הדור השני של הטמפלרים. שלושה שבועות עמדו המגינים במצור. כאשר נפלה העיר, כמעט כל אוכלוסיה, כ־50,000 בני אדם, פונו בתיווך בריטי. כאן, בניגוד לחיפה, מנעו הבריטים מחזות מחרידים. אבל גם כאן, בנמל הקטן, ירו הכובשים על ההמון המתפנה, וגם כאן נפלו בורחים לים בנסותם לעלות על ספינות דיג קטנות שאמורות היו להשיטם לעזה.

גורל לא פחות קשה המתין למאות שנותרו מאחור. עוצר הוטל כל לילה בין 5 אחר הצהריים עד למחרת בבוקר, וכל מי שנמצא ברחוב נורה. יפו מופיעה שוב ושוב בדוחות של הצלב האדום כדוגמה להפרה בוטה של זכויות אדם. חודשיים לאחר כיבושה, גילו נציגי הארגון ערימה של גופות. אנשי הארגון דרשו הסבר מצה"ל. המושל הצבאי של יפו הודה בשיחה עם מר גוי (Gouy) מן הצלב האדום כי אלה הם כנראה קרבנות שנורו בידי חייליו.¹⁷

הביזה

העוצר היה זמן השלל והביזה. לביזה יש שם רע באתוס הישראלי, לפיו הטובים מתגוננים, לוחמים, ואפילו מגרשים, ואילו הרעים – באים אחרי המלחמה וגונבים את רכושם של ה"עקורים". זה לא היה נורא כל־כך, אלמלא כיסה האתוס הזה, כמו הרבה מאוד אמיתות, על אמת גדולה יותר. הערים "טוהרו" באופן מוחלט, בין היתר משום שהרכוש בהן היה גדול וניתן לסילוק

מהיר: ממזון, ספרים, תכשיטים, כסף, ועד רהיטים ומכונות. כל הדברים הללו לא היו רשומים בטאבו. לא היה צורך לשנות את החקיקה, או להגדירם כרכוש אויב, ואפילו לא כ"רכוש נטושי". לפעמים היה זה שוד מאורגן מלמעלה, כמו בצפת ובטבריה העניות, ולפעמים השתוללה גם כאן היוזמה הפרטית. יעדיה של הביזה המאורגנת בידי הממשלה הזמנית החדשה היו מחסני המזון הגדולים של יפו, בהם אגרו הבריטים סוכר, קמח, חיטה, שעורה ואורז לשימוש האוכלוסייה המקומית. המזון נשלח ליישובים היהודים. גם כאן התרחש הכל מתחת לאפם של הבריטים. כך כתב לבן גוריון ביולי 1948 המושל הצבאי של יפו: "אני יכול לאשר לאדוני כי כל יום עוזבות את יפו 100 משאיות... מחסני המזון רוקנו וכל הסחורה הוצאה מהם"¹⁸. במכתב אחר כתב צ'יזיק לאליעזר קפלן כי הביזה הרשמית הזו, שעליה אחראים "האדונים יעקובסון ופרסיץ", פקידיו של קפלן, היתה ברובה לא מוצדקת:

עתה נמשכת רק ההפקעה הרשמית. כידוע לאדוני ישנו החופש הגמור למשרד יפו (קרי יעקובסון קרי פרסיץ) להפקיע מצרכים וסחורות מכל השטח, בלי אפשרות של וטו מצדי. בלי להיכנס לפרטים, ברצוני להדגיש שהנני משוכנע כי לחלק גדול מאוד של ההפקעות אין חינויות רבה למטרות הצבאיות עד כדי פריצת חנויות ומחסניים בלי הסדר רשום ושימור מספיקים.¹⁹

גם כאן, בקשתו של צ'יזיק לעצור את ההפקעה לא נענתה. העילה לחדירה לבית ולגניבת החפצים ממנו היתה, בדרך כלל, "חיפוש אחר מאגרי נשק". קיומם האמיתי או המדומה היווה גם עילה למעשים נפשעים אחרים כלפי שרידיה של יפו הערבית. על פי המושל הנואש של העיר, יצחק צ'יזיק, חיפושים אלה לוו לרוב בהכאות, והסתיימו במאסרים המוניים ללא צורך. שוב כתב צ'יזיק לידידו קפלן, אך גם כאן לא הועילו הפניות, וביזת הבתים נמשכה. בסוף יולי התפטר מושל יפו משום שלא יכול היה למנוע את מסעות השוד והביזה. רוב הדוחות שכתב נמצאים בארכיון והם מצונזרים, בעיקר נמחקו התיאורים של מעשי החיילים. כמה מהם לא נמחקו כראוי. במיוחד כאלה שזיעזעו את צ'יזיק באכזריותם:

חיפושים [אחר נשק] נעשים על-ידי בודדים או קבוצות קטנות – לא על פי פקודה אלא למטרת שוד וביזה. לשם גילוי נשק משתמשים בשיטת הכאות אנשים, [משפט מחוק]. כדי שיגלו מקומות. העובדות הבאות הובאו [לידיעתך] על ידי הצלב האדום [שני משפטים מחוקים] הם לא מפסיקים להכות אנשים.²⁰

צ'יזיק עצמו לא היה מלאך-משמים. הוא פקד פה ושם על הרס בתים והורה לחייליו להצית חנויות, אבל ביקש שליטה בהרס ובביזה:

יש גם לציין בצער את יחסם של החיילים במקרה שיש הוראות מפורשות ממני לא לשרוף בית או חנות מסוימת, לא די שאין הם מתחשבים בזה אלא עוד מפטירים

כלפי הערכים הערות לגמרי בלתי ידידותיות כלפי, מה שפוגע בכבודי – כבוד המדינה בתור מושל צבאי.²¹

הפיקוד העליון של ההגנה שלח את עמירם מרגלית לבדוק את טענותיו של צ'יזיק. מרגלית כתב:

יש הפרות משמעת במספר רב, בעיקר בענייני התנהגות עם ערכים (הכאות ועניינים) וביזה, הנובעות מתוך אי-ידיעה יותר מאשר מתוך זדון... לא העכבר הוא הגנב אלא החור הוא הגנב, החור גדול מאוד ביפו.²²

דברים אלה גרמו לשר המיעוטים, בכור שטרית, לערוך ביקור ביפו. השר הספרדי נולד בטבריה, והיה שופט שלום בפלסטין המנדטורית. הוא היה מתון יותר ביחסו לאוכלוסיה הפלסטינית וגילה יותר הבנה כלפי מצוקותיה. דומה כי לא היה מודע לתוכנית ה"טיהור" ולא לקח חלק בביצועה. שטרית ניהל מערכת יחסים סבירה עם נכבדי יפו שעמדו בראש הקהילה שנותרה, ניקולא סבא ואחמד אבו לבן, ביוני 1948. על כן האזין ברוב קשב לדבריהם, ולבקשתם להפסיק את ההתעללויות, ההרג והביזה. אבל זמן רב עבר עד אשר פעל. הוא הודה בפניהם כי טענותיהם תקפות וכתב דוח חריף לבן גוריון:

לא נקבע כל קו פעולה ממשלתי למפרע, בשעת הכיבוש, במהלך הכיבוש ולאחר הכיבוש, לגבי רכוש נד או שאינו נד, שנטשוהו בעליו אם מרצון ואם מתוך אונס. כל הסדר שנעשה לגבי רכוש זה, בוצע תוך מאבק קשה ומתמיד בין משרד המיעוטים ובין הצבא. [...] תושבי ערים וכפרים נעקרו ממקומותיהם, מבלי להימלך תחילה במשרד המיעוטים, ומבלי לתת שהות או אפשרות למשרד זה להביע את דעתו ביחס לעקירת תושבים ממקומותיהם, ובמקרים רבים אף התעלמו הממשלה והצבא מתביעותיו ודרישותיו של משרד המיעוטים. הרבה כפרים ומקומות נהרסו מתוך צורך צבאי או ללא כל צורך צבאי לחלוטין, מבלי להיוועץ תחילה בדעתו של משרד המיעוטים.²³

היקף השוד הרשמי והביזה האקראית במרחב העירוני הפלסטיני היה כה גדול עד כי יצא מכלל שליטתם של המושלים והמקומיים. ב-25 ביוני הוחלט לנסות ולהשתלט על האגודרלמוסיה. העיר הראשונה שנבחרה לשיטה החדשה היתה ירושלים. דויד אבולעפיה, תושב העיר, מונה להיות אחראי על "ההשתלטות וההחרמה". בעייתו המרכזית, כך דיווח לראש הממשלה, היתה שהארגונים הצבאיים מחרימים "בלי רשותה [של הממשלה]."²⁴

בימים הבאים השתלטה הממשלה על הביזה הפרטיזנית ושיכללה את הממלכתית: אוצר המדינה הפקיע את חשבונות הבנק של המגורשים, מכרה את רהיטי הבית שלהם, אצרה באוניברסיטה העברית את הספריות, העניקה לתעשייה הישראלית את מכונות המפעלים וחילקה בין הקמעונאים את סחורת החנויות של פלסטין העירונית. הפרשה העבותה ביותר החלה מכאן ואילך בכל

מה שקשור היה ברכוש שאיננו ניתן למכירה ולהסתרה – קרקעות. זהו פרק נפרד בתולדות הנורמליזציה של הגזל.

ב"טיהור" הערים מילאה החמדנות – הפרטית והקולקטיבית – תפקיד מכריע. בתארה את תפקידו של משרד המיעוטים בניסיון להגן על הרכוש הערבי, ואת תבוסת המשרד הזה עם פירוקו, קורן מציינת כי שר המיעוטים התנחם בעובדה כי "ההחרמות, אשר נעשו בידי הצבא, צימצמו את מעשי השוד הפרטיים", וכן ש"הצבא רשם קבלות על הרכוש שלקח, ונציגי משרד המיעוטים העבירו אותן לשר האוצר. בתוך כך, ציין שר המיעוטים בסיפוק כי לבד מן הרכוש שנגזל בידי אנשים פרטיים, ולא נרשם, הצליח משרדו לרשום את רוב הרכוש שהוצא, ואשר נאמד בכ-3 מיליון לא".²⁵ בהתחקותה אחר האופן שבו השתתפה המדינה בכיזה וארגנה את המלקוח, מסכמת קורן את הדברים כך: כיוון שהיה צורך לווסת את השלל, להגדיר מהי ביזה ומהו שלל "לגיטימי", הוקמו "ועדות לנכסי ערבים". בטבריה ובצפת ניהלו הוועדות את הרכוש שהוצא מבתי הערבים ופעלו למכירתו לאנשים פרטיים. הצבא דרש כי הוצאת רכוש תתבצע לפי פקודותיו, ותבע את הזכות להחרים רכוש הנחוץ לו, ליהנות מההכנסות ממכירת הרכוש, ולקבל עדיפות בקניית מצרכים מ"הרכוש הנטוש". נציגי המחלקה לנכסים ערבים עמדו על כך שהאחריות על הרכוש הערבי הנטוש ועל קבלת כספים מרכוש זה יישארו בידי שר האוצר, ודרשו שהחרמות הצבא יתואמו איתם.²⁶

יפו כמשל

יפו, פנינת הים, הפכה בעשורים האחרונים להיות אתר נדל"ן נחשק לעשירים תל אביבים. גם אנשי הסגל האקדמי הבכיר של אוניברסיטת תל אביב קפצו על נתחים מהעיר הענייה. כבשת הרש ממשכה לגרות את התיאבון הצינוני לפעמים מתוך משיכת כתפיים של "אני הרי בעד שתי מדינות לשני עמים". מה שהחל עם מסירת "השטח הגדול" לידי הבוהמה התל אביבית (כדי להחליש את התנגדותה הקולנית לממשל הצבאי), נמשך בבנייה על גבי ההריסות, בעוד תושבי יפו העניים, ערבים ויהודים, נדחקים אל השוליים.

את חיסולה של יפו כעיר ערבית השלים הצבא במשך 1948. המלחמה כלל לא היתה בסביבה. בסוף הקיץ הודיעו משרדי הממשלה השונים במכתבים צוהלים הנמצאים בגנוך המדינה על פתיחת גני ילדים ובתי ספר עבריים. גם בתי מסחר הועברו לידיים יהודיות. הנהגת הפלסטינים נכלאה ואלפי הפלסטינים גודרו, כשמסביבם מיוהדת העיר המפוארת של פלסטין. שר המיעוטים, בכור שטרית, כתב ב-29.10.1948 למושל הצבאי, האלוף אבנר:

הואיל והערבים ביפו משוכנים באזור מגודר, והואיל וטבע הדברים מחייב שכל תושב ערבי שיש לו איזה דרישה או תביעה או כל פנייה שהיא, עליו לפנות למושל הצבאי, יש צורך: לפתוח מעבר חופשי אשר דרכו יוכל כל תושב ערבי להגיע אל המושל הצבאי, או לפחות משרד למתן רשיונות באזור הערבי. תלונות לגבי מצב זה באות אלי יום יום ויש לתקן את המצב. אם נחליט לפתוח משרד למתן רשיונות יש, לדעתי, לקבל אדם מבין הנכבדים הערבים, אשר יוכל לעזור בשטח זה. באתי בדברים עם מר ניקולא סבא, ונראה לי שהוא יהא מוכן להגיש את עזרתו בעניין זה. נא להודיעני מה היא עמדתך כדי שאוכל לבוא בדברים עם הוועדה הערבית, ולבקש ממר סבא להגיש את עזרתו שלא על מנת לקבל פרס".²⁷

אלוף אבנר לא טרח לענות לשר הממונה עליו והניח לאיש הממשל הצבאי ביפו, לניאדו, להשיב ב-7.11.1948:

קיבלתי את העתק מכתבו הנ"ל שנשלח אל האלוף אבנר והנני מתכבד להדיעו: א. סודר משרד מיוחד באזור הערבי לקבלת בקשות לטיפול ברשיונות של הערבים. ב. במקרה של צורך דחוף לראות את המושל עצמו המשרד הנ"ל מסדר להם את האפשרות. ג. אין צורך שמי שהוא מהערבים יעזור בעניין זה ויותר רצוי שרק פקידים ממשרד המושל יטפלו בעניין, אי לזאת לא כדאי להטיל איזה תפקיד בעניין זה על מר ניקולה סבא שיש לו תפקידים אחרים.²⁸

עם כיבוש יפו, התרוקנו רוב הערים הגדולות והעיירות של פלסטין מתושביהן. ה"טיהור" האתני נמשך גם אחרי אפריל, רובו ככולו במרחב הכפרי, אבל הוא גם כלל את עקירתן וגירושן של לוד רמלה ובאר שבע. בכפר ובעיר נותרו רק עשרות אלפי ערבים מתוך אוכלוסיה של למעלה ממיליון. רוב תושבי הערים הללו – מכל המעמדות, הדתות והמקצועות – לא ראה שוב את בתיו. הטרואמה הקולקטיבית הזאת עתידה היתה לעצב את עולמו הפוליטי של הדור הבא. הדור הזה גיבש אחר כך גרעין בליבה של ההווייה הפלסטינית, גרעין בעל תודעה פוליטית ותפקיד מפתח בתחייה של הלאומיות הפלסטינית. זו הקבוצה שסביבה נולד אש"ף והתביעה הראשונית של תומכיו היתה ונותרה זכות שיבה אל הערים והכפרים שמהם נעקרו כילדים יחד עם הוריהם.

- 1 מחמוד דרוויש, "שכיתת נשק עם המונגולים מול יער האלון", תירגם אנטון שמאס, "חדרים" 10, חורף 1993, עורכת הלית ישרון.
- 2 עדויות משכנעות על גירוש האוכלוסיה, וגם על החרבת העיר העתיקה (והקדושה ליהודים) בידי חבלנים של צה"ל, אפשר למצוא בסרטה המעולה של דליה קרפל "היומנים של יוסף נחמני" (2006).
- 3 במעשה הנקם המאורגן הזה השתתף פלמ"חניק צעיר, שהגיע במיוחד מקיבוץ, רחבעם זאבי, שכונה באתוס הישראלי בשם "גנדי".
- 4 צדוק אשל (עורך), "חטיבת כרמלי במלחמת הקוממיות", תל-אביב, משרד הביטחון, 1973, עמ' 138.
- 5 גולדה (מאירסון) מאיר ביקרה בעיר כמה ימים לאחר אירועים אלה. היא לא הצליחה להסתיר את רגשותיה, כאשר ראתה את האוכל המוכן על השולחנות, את צעצועי הילדים שננטשו תוך כדי משחק ואת הספרים שנפלו בבהלה מן המדפים לרצפה, חיים שקפאו ברגע. על פי זיכרונותיה-שלה, נזכרה אז בפוגרומים שבני משפחתה חוו ברוסיה. "זה דבר מחריד לראות

- את העיר המתה, "דיווחה להנהלת הסוכנות היהודית (מתואר אצל בני מוריס, "לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים, 1947-1949", תל-אביב: עם עובד, 1991, עמוד 185 הערה 2). אך הרגע נמוג באותה מהירות שבה צף.
- 6 נמר אל-ח'טיב, "נכבת פלסטין", דמשק עמ' 35.
- 7 "יומני בן גוריון", 30 יוני 1948 וכן אצל תמיר גורן, "מעצמות להשתלבות: השלטון הישראלי וערביי חיפה", תזת מ.א. אוניברסיטת חיפה, עמ' 337.
- 8 2699/מבצע/4, אצל תום שגב "הישראלים הראשונים", דומינו, 1984, עמ' 69.
- 9 את הקטעים הללו מביא נתנאל לורך בספרו "קורות מלחמת העצמאות", מסדה, ידיעות אחרונות, 1993, עמ' 180. הספר הוא גרסה מאוחרת של ספר ההיסטוריה הרשמית מטעם משרד הביטחון.
- 10 יומני בן גוריון, 7.6.1948.
- 11 דוד בן גוריון, "בהילחם ישראל", תל אביב, הוצאת מפא"י, 1952, עמ' 68.
- 12 בני מוריס, "לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים", עם עובד, 1991, עמ' 78.
13. Red Cross Archives, Geneva, files G59/1/GC.
- 14 נתנאל לורך, עמ' 189-190.
- 15 היו אלה שני המבצעים היחידים שהלגיון הירדני הצליח בהם; מפקדיו שוכנעו, וכמידה רבה של צדק, כי את העיר העתיקה ואת גוש עציון הבטיחה להם הסוכנות היהודית, בתמורה לחסינות מלאה אותה ייתן הלגיון לשאר פעולות הכיבוש ברחבי הארץ. אגב, הירדנים, ללא קשר לפעולה בבית שאן, שיחררו במהרה את השבויים. מדינת ישראל המשיכה להחזיק אלפי פלסטינים במחנות שבויים עד סוף שנת 1949.
- 16 ביניהם סומייל (שעמד על השטח שמעבר לבניין השק"ם בתל אביב ("בית המאה"), ועד בית הוועד הפועל, סאלמה, בית דגן, ג'מאסין א-ערבי, ג'מאסין א-שארקי (שני הכפרים עמדו בין מה שהיום נתיבי איילון ובית הוועד למען החייל, ברח' וייצמן בתל אביב) ושייח' מוניס (שבית המוח'תאר שלה משמש את הסגל הבכיר של אוניברסיטת תל אביב, כמוערון).
- 17 ארכיון צה"ל 121/50, תיק 226, צווים והתכתבויות של המושל הצבאי אפריל-יולי 1948, 16.11.1948.
- 18 יוסף אוליצקי, "ממאורעות למלחמה", תל-אביב: ארכיון ההגנה, 1951, עמ' 53.
- 19 ארכיון צה"ל, שם, לעיל הערה 17.
- 20 שם, שם.
- 21 שם, שם.
- 22 שם, שם.
- 23 ג"מ, 24 – 307/ג-49, מצוטט אצל אלינה קורן, "פשיעה, סטאטוס פוליטי ואכיפת חוק: המיעוט הערבי בתקופת בממשל הצבאי (1948-1966)", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997, עמ' 215-216.
- 24 יומני בן גוריון 25.6.1948.
- 25 קורן, שם, עמ' 214.
- 26 ג"מ, 49 – 310/ג-29, קורן, שם.
- 27 ג"מ 49 – 306/ג-72.
- 28 שם, שם.